

Christian Munthe

Handlingsfrihet och straff

Frågan om handlings- eller viljefrihet är förenlig med determinism har ägnats mycket filosofisk tankemöda under årens lopp. Framför allt har ansträngningarna gått ut på att sy ihop ett begrepp handlingsfrihet som är sådant att det är förenligt med determinismen att det existerar åtminstone en person som i någon situation handlat fritt. Det är denna diskussion som återupplivas av Ingemar Persson i FT 1989:2.

Olika filosofer har haft lite olika syften med sina bestämningar av begreppet handlingsfrihet. Ett syfte är att utifrån Kants tes att "bör" implicerar "kan" försöka visa, att det åtminstone i princip är möjligt att vi ibland bör göra något annat än det vi faktiskt gör trots att determinismen är sann (se t ex Hans Mathleins motivering för att alls diskutera problemet i FT 1980:4).

Ingemar Perssons syfte är dock ett annat. Närmare bestämt diskuterar han vilka villkor som måste vara uppfyllda " ... för att det skall kunna vara berättigat att belöna eller bestraffa (en person) P i kraft av den handling som har sin upprinnelse i P ... " (s 36). Han presenterar därefter fem villkor som han menar måste vara uppfyllda för att det skall kunna vara rätt att bestraffa en person för något denna person gjort.

Jag skall i det följande argumentera för, att endast ett av dessa villkor är rimligt. Detta villkors rimlighet hänger å andra sidan mer ihop med Perssons sätt att formulera sitt problem än med några substantiella moraliska skäl.

Perssons första villkor lyder: "Agenten P har handlat *avsiktligt*. Det vill säga, P har utfört sin handling *därför* att P har en avsikt eller intention att begå handlingen" (s 35). Detta villkor verkar rimligt. Det som diskuteras är under vilka villkor vi bör t ex bestraffa P *i anknytning till någon handling som P utfört*. Men om villkoret inte är uppfyllt, om P's beteende inte är orsakat av en intention hos P, så skulle jag och många med mig allvarligt betvivla att P över huvud taget utfört något sådant som en *handling* (jfr Davidson 1982). P har visserligen utfört vissa kroppsrörelser, men om dessa inte kan förklaras i intentionala termer, så är P's beteende ungefär lika relevant för det problem Persson diskuterar som ett jordskred

eller ett vulkanutbrott. Detta hänger å andra sidan mest samman med Perssons sätt att formulera problemet.

Persson förklarar det andra villkoret som att "P kunde ha handlat annorlunda, om P hade haft en annan avsikt. Handlingen var inte överdeterminerad i den bemärkelsen, att P skulle ha genomfört den även om intentionen hade saknats" (s 35). Vad Persson avser här är väl närmast att det inte får vara så att P skulle ha uppvisat samma *beteende* även om intentionen hade varit annorlunda. För i en mening är det ju trivialt sant att vi alla skulle utföra andra handlingar om vi hade andra intentioner - vilken handling jag utför beror väl bl a på vilka mina intentioner är.

Hur är det då med detta villkor, som ju trots allt är mycket populärt i debatten om handlingsfrihet och determinism. Om denna fråga diskuteras utifrån det första syftet ovan skulle jag inte ha så mycket att invända. Men när det kopplas till frågan om när vi bör utdela straff eller belöningar är det inte längre lika uppenbart rimligt. Antag t ex att en känd notorisk massmördare som just sluppet ut ur finkan hamnar i en situation liknande den som Persson beskriver på s 35: Ivrig att leva upp till sitt rykte mejar han ner alla han får syn på. Men faktum är att han samtidigt drabbas av en nervös ryckning i avtryckarfingret, så att även om han inte haft för avsikt att döda alla sina offer, så skulle han ha gjort det! I detta fall är inte det andra villkoret uppfyllt. Men likväl kan det vara berättigat att bestraffa honom för det han gjort. Antag exempelvis, att om vi inte slänger honom i finkan illa kvickt, så kommer han inom kort att skjuta ihjäl ännu fler. Man kan också tänka sig att det finns goda allmänpreventiva skäl att straffa honom, t ex att detta avskräcker andra massmördare in spe.

Det tredje villkoret uttrycks på följande vis: "P's intention är *inte tvångsmässig*", dvs det är inte fallet att "P skulle fortfa ra att inneha den även om P insåg att det är bättre för honom/henne att inte ha den" (s 35-36). Som Persson själv påpekar är detta ganska oklart, men tanken är att man inte får bestraffa t ex kleptomane r. Antag nu att kleptomane n Ture har en tvångsmässig intention att klä ut sig till läkare, ta sig in på våra sjukhus och stjäla de mediciner som finns förvarade där. Resultatet av Tures verksamhet är att hundratals, ja kanske t o m tusentals, patienter både lider och avlider helt i onödan. Återigen hävdar jag att det kan vara rätt att låsa in Ture trots att han inte uppfyller ett av Perssons villkor. Skälen är i princip desamma som ovan.

Det fjärde villkoret lyder: "P's intention är inte följden av yttre tvång" (s 36). Med detta verkar Persson avse att det inte får vara fallet att någon person manipulerat med P's alternativ på ett sådant sätt, att något handlingsalternativ försvunnit som var sådant att detta i P's ögon var att föredra framför de övriga alternativen P har. På samma sätt som med villkor tre

kan det också vara fallet att man p g a omsorg om andra och i avskräckande syfte bör straffa personer som inte uppfyller det fjärde villkoret. Det kan t ex vara helt i sin ordning att straffa även lägre officerare i SS-hierarkin, trots att det i många fall kan gälla för dessa att de inte uppfyllde villkor fyra när de drog sitt lilla strå till förintelsestacken. Inte därför att de *förtjänar* det i något retributivt färgad mening, utan därför att detta kan ingå i en effektiv strategi för att bygga upp och hålla en allmän avsky inför nazisternas dåd vid liv och inpränta hos människor att hot om sanktioner inte alltid är ett legitimt skäl för att välja vissa alternativ framför andra. Därmed minskas risken för att liknande saker inträffar igen.

Det sista villkoret uttrycks som att "P's handling består i att någon (...) påverkas till det bättre eller sämre" (s 36). Detta är det enda villkor för vilket Persson presenterar något argument. Skälet till att P's handling måste bestå i att någon påverkas till det bättre eller sämre för att det skall kunna vara berättigat att straffa P är, att detta är nödvändigt för att P skall kunna koppla bestraffningen till de aspekter av sitt beteende som det är önskvärt att undvika. "Givet att handlingen är avsiktlig följer att P måste ha en föreställning om bättre och sämre, om positivt och negativt värde. Detta möjliggör att P tolkar de belöningar och bestraffningar, vilka tillmäts P på grund av hans/hennes agerande, som något som är avsett att ha positivt respektive negativt värde för P och som drabbar P med anledning av hans/hennes gärnings positiva eller negativa värde" (s 36).

Det är inte helt lätt att genomsöka Perssons resonemang här. Till att börja med verkar det ju uppenbart att mina avsiktliga handlingar kan ha goda och dåliga konsekvenser för andra utan att jag för den skull har något som helst begrepp om positivt och negativt värde - jag kanske inte ens känner till dessa konsekvenser. Men kanske Persson med, att handlingen "består i" att någon påverkas till det bättre eller sämre menar något mer strikt; t ex att intentionen också var en intention om just det att förbättra eller försämrade för någon. I så fall följer det att agenten måste ha de begrepp som Persson hävdar, men å andra sidan kan man då undra om detta villkor verkligen får den fullödiga värdeanknytning som Persson vill ha.

En genomgående brist i Persons analys av de villkor som måste vara uppfyllda för att det skall kunna vara rätt att straffa/belöna personer för något de gjort är, att han bara tar hänsyn till de direkta effekter bestraffningen skulle ha på just *dessa* personer. Även när det gäller det femte villkoret kan det ju vara rimligt att straffa en person som inte uppfyller detta villkor. För även om just P's handling inte försämrade eller förbättrade för någon, så kan den ju tillhöra en *typ* av handlingar som oftast leder till exempelvis försämringar och som det därför i de allra flesta fall är önskvärt att undvika. Därför kan det av allmänpreventiva skäl vara rätt att

straffa P trots att villkor fem inte är uppfyllt i just hans fall.

Min slutsats blir alltså att endast det första villkoret är nödvändigt för att det skall kunna vara berättigat att straffa eller belöna en person för någon handling denna person utfört. Detta villkors rimlighet är dock avhängigt av Perssons begränsade intresse för sanktioner i anknytning till just *handlingar*. En helt annan femma blir det förstås om man diskuterar det mer komplexa problemet om vilka kriterier våra domstolar bör hålla sig till när de utmäter straff. I så fall blir man tvungen att ta hänsyn till att samma kriterier kommer att tillämpas offentligt i längre serier av fall och de konsekvenser detta kan ha för t ex allmänhetens tilltro till rättsstaten. Så vitt jag förstått är det emellertid inte *det* problemet som Persson är intresserad av. □

Litteratur

Davidson, Donald (1982): *Essays on Actions & Events*, Oxford: Clarendon Press.

Mathlein, Hans (1980): "Är handlingsfrihet förenlig med determinism?" *Filosofisk tidskrift*, nr 4, 1980.

Persson, Ingemar (1989): "Viljefrihet a la Lindström", *Filosofisk tidskrift* nr 2, 1989.